

24. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 127, оп. 666, спр. 178.
25. Х. О. Благоуспешное пастырское действовање / О. Х. // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 18. – С. 21–32.
26. Ясинский И. История одного приговора о закрытии питейного заведения в приходе / И. Ясинский // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 403–405.
27. ЦДІАУ. – Ф. 127, оп. 835, спр. 205.
28. Сенаторский П. Благотворительная деятельность двух приходских попечительств / П. Сенаторский // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 1. – Отдел второй. – С. 35–44.
29. Деятельность одного из церковно-приходских попечительств Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1871. – № 17. – Отдел второй. – С. 406–410.
30. Поляков П.И. Православное духовенство в борьбе с народным пьянством: Доклад комиссии по вопросу об алкоголизме / П. Поляков. – Санкт-Петербург: Тип-я П.П. Сойкина, 1900. – 22 с.
31. Асауленко О. Роль епітимії у моральному вихованні суспільства (на досвіді Полтавської єпархії ХІХ століття) / О. Асауленко // Український історичний збірник. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Вип. 12. – С. 100–106.
32. Правила общества трезвости в селе Володовцах Ямпольского уезда // Подольские епархиальные ведомости. – 1891. – № 41–42. – С. 577–581.
33. Державний архів Черкаської області. – Ф. 5950, оп. 1, спр. 28.
34. Спасский П. Свадьба без вина / П. Спасский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 81–84.
35. ЦДІАУ. – Ф. 127, оп. 1023, спр. 543.
36. Кое что о трезвости // Сельский священник. – 1907. – Апрель. Май. Июнь. – С. 109–111.
37. ЦДІАУ. – Ф. 2046, оп. 1, спр. 189.
38. Державний архів Київської області. – Ф. 2, оп. 8, спр. 279.

Надійшла до редакції 16.11.2011

Затверджена до друку 20.01.2012

Аннотация. *Елесин П.В. Борьба с пьянством в деятельности православного сельского духовенства Надднепрянской Украины во второй половине XIX – начале XX вв. Проанализирована специфика социальной позиции православного духовенства в борьбе с пьянством в селах Надднепрянской Украины во второй половине XIX – начале XX вв. Определены и раскрыты основные направления деятельности священников в этой сфере – антиалкогольное проповедничество, косвенное влияние на закрытие питейных заведений, просветительско-профилактическая работа касательно употребления спиртных напитков, организация обществ трезвости.*

Ключевые слова: *сельское духовенство, пьянство, трезвость, антиалкогольная борьба, проповедь, общество трезвости, питейное заведение*

Summary. *Yelesin P.V. Fighting against drunkenness in the Orthodox rural clergy activity in Near-Dnipro Ukraine at the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. This article analyzes the specific of social position of the Orthodox clergy in the fighting against drunkenness in the villages of Near-Dnipro Ukraine at the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. The author defines and reveals the main vectors of priests' activity in this sphere – anti-alcohol preaching, indirect influence on closing of saloons, educational and prophylactic work concerning alcohol drinking and organization of associations of sobriety.*

Key words: *rural clergy, drunkenness, sobriety, anti-alcohol fighting, sermon, association of sobriety, saloon*

УДК 930.1:477.41“18/19”

Л.В. Мар'ян

МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті розглянуто особливості та процес удосконалення методики археологічних досліджень у ХІХ – на початку ХХ ст. на основі аналізу інструкцій та рекомендацій, які на той час існували, а також на прикладі розкопок конкретних археологів, які займались вивченням археологічних пам'яток у Київській губернії. Зроблено висновки про роль напрацювань дореволюційних дослідників у подальшому розвитку археології.

Ключові слова: *історія археології, методика археологічних досліджень, Київська губернія, археологічні пам'ятки, курган, поселення, городище*

Постановка проблеми

За весь період існування України як незалежної держави історія археології XIX – початку XX ст. лише протягом останніх років стала предметом серйозних студій. Ще донедавна зберігалася ситуація, яку В. Отрошенко охарактеризував як таку, коли українські археологи “ніби не наважуються зазирнути у власну історію археології” [1, 6]. Відсутність в українській науці інтересу до початкових етапів розвитку археології і досі контрастно виглядає на фоні зростання кількості праць, присвячених цьому питанню у Російській Федерації. Очевидно, це зумовлено, по-перше, і, хочеться думати, що це найголовніша причина, особливістю археології, яку ще у 70-х роках минулого століття зауважив О. Формозов, відзначаючи, що постійне накопичення нових даних, застосування досконаліших методів розкопок та камеральної обробки колекцій змушує археологів цінувати дослідження лише останніх десятиріч, а більш давні стають застарілими [2, 7]. По-друге, через позицію багатьох українських археологів, які не змогли подолати у собі стереотип, сформований за радянської доби, котрий поставив на археології XIX – початку XX ст. ідеологічне клеймо “відсталості”, “дилетантизму” і цілого ряду подібних принизливих визначень. По-третє, на заваді стали спроби розглянути діяльність дореволюційних археологів через призму сьогодення, надто якщо це стосується методики археологічних розкопок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Методика польових археологічних досліджень у Київській губернії (як і історія археології в цілому) предметно розглядалась вкрай рідко. Перші праці з’явилися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Серед них є роботи, які однозначно можна віднести до історіографії, як, наприклад розвідку І. Лінниченка “Курганоманія” [3]. Інша група представлена публікаціями, які водночас є джерелами при розгляді окресленого питання. До таких належить стаття Д. Самоквасова [4], в якій він і подає новий варіант методичного регламенту, і аналізує наслідки попередньої спроби його створення – інструкції 1874 р., затвердженої III Археологічним з’їздом.

У радянський період проблема, зазвичай, ставала надбанням історіографічних оглядів у дисертаціях, відповідних розділах монографій та статей, присвячених окремим пам’яткам, культурам чи постатям в археології, маючи суто формальний, довідковий характер. О. Формозов з цього приводу писав: “У таких оглядах наші попередники перетворюються у безликий натовп. На професійний розбір їх ідей, методів, пошуків немає і натяку. Стирається те, що один з учених проклав нові шляхи у науці, окреслив основні напрямки досліджень на довгі роки вперед, інший був малообдарованим скнарою-фактологом, а третій – навіть недобросовісною людиною. Оцінок немає” [5, 89]. З огляду на такий стан речей, вважаємо зайвим перераховувати праці, у яких побіжно згадується окреслена проблема, але потрібно сказати, що головною метою більшості публікацій радянського часу, було підкреслити прогресивність радянської та відсталість дворянської археології.

Серед сучасних досліджень, які безпосередньо присвячені методиці археологічних розкопок і заслуговують на інтерес, є цілий ряд наукових публікацій російського дослідника С. Щавелева, у яких об’єктивно проаналізовано внесок Д. Самоквасова у вивчення археологічних пам’яток Київської губернії та, насамперед, його вплив на становлення методики та методології археологічної науки [6–8].

Мета

Мета запропонованого дослідження – простежити процес удосконалення методики археологічних розкопок у Київській губернії у XIX – на початку XX століття. Зважаючи на поставлену мету, вважаємо необхідним зрозуміти мотиви, якими керувались тогочасні шукачі старожитностей, з’ясувати вплив суспільних умов та можливостей на рівень методики польових робіт та зробити висновки щодо значення внеску, здійсненого археологами XIX – початку XX ст., для становлення археологічної науки.

Виклад основного матеріалу

Розглядаючи світовий розвиток археології, В. Генинг і В. Левченко виділили три якісно відмінні періоди: 1) археологія старожитностей (кінець XVIII – 70-ті рр. XIX ст.); 2) культурархеологія (70-ті рр. XIX ст. – 30–60-ті рр. XX ст.); 3) соціоархеологія (з 30–60-х рр. XX ст.) [9, 4–5]. Така періодизація цілком відображає і особливості становлення

археологічної науки на теренах нашої держави. Щоправда, у Київській губернії період археології старожитностей розпочався дещо пізніше – у 20-х роках XIX ст. Саме у цей час були проведені перші розкопки фундаментів Десятинної церкви К. Лохвицьким. Появі активного зацікавлення давньою історією сприяли кілька чинників, серед яких потрібно виділити такі: зростання виявлення випадкових археологічних знахідок, успіхи античної археології у Криму і на півдні України, вихід друком праці М. Берлінського з описом пам'яток м. Києва [10] та початок національного відродження у підросійській Україні, який став каталізатором зростання інтересу до історичного минулого та спонукав до пошуку джерел, які допомогли б перевірити писемні свідчення.

Як зазначають В. Генинг і В. Левченко, період археології старожитностей – це час “початкового накопичення”, зародження і становлення наукового археологічного знання, для якого був характерним предметоцентризм, коли кожна знайдена річ розцінювалася як унікальна і така, що вимагає самостійного й індивідуального розгляду [9, 29]. Ще однією, на жаль, характерною рисою цього етапу в історії археології була відсутність методики ведення археологічних досліджень. Археологам-першопрохідцям доводилось здійснювати розкопки без методичних рекомендацій, не маючи фахової підготовки і покладаючись лише на власну інтуїцію, а вибір того чи іншого способу дослідження проводився шляхом спроб і невдач навмання. Якщо навіть наприкінці XIX ст. (коли вже був накопичений певний арсенал знань, прийомів та інтерпретацій) І. Лінниченко розподіляв археологів на тих, що “люблять її (археологію – Л. М.) і знають, люблять і не знають, не люблять і не знають, але використовують її у своїх особистих цілях” [3, 12], то сказати, що у першій половині XIX ст. були дослідники, які “любили і знали” археологію неможливо – їх не було, та й не могло бути.

Першою історичною науковою інституцією, метою якої було вивчення археологічних пам'яток, став Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей (створений у 1835 р. із ініціативи М. Максимовича при Київському університеті Св. Володимира). Зіткнувшись з проблемами фінансування, не зумівши виробити методичні принципи ведення розкопок та не маючи навиків опрацювання здобутих матеріалів, комітет у 1845 р. ввійшов до складу Київської археографічної комісії.

Археографічна комісія, як і Тимчасовий комітет, не мала у своєму розпорядженні методичного регламенту археологічних розкопок, але рівень досліджень, здійснених цією установою, отримує позитивну оцінку науковців і сьогодні. Так, С. Скорий, у своїй праці, присвяченій широковідомим розкопкам професора Київського університету Св. Володимира М. Іванишина (члена Київської археографічної комісії) кургану Переп'ятиха, звертає увагу на те, що пам'ятка була розкопана повністю [11, 10]. Цей факт особливо вражає зважаючи на те, що необхідність застосування пошарового зняття землі, документально була зафіксована лише у 1874 р., про що йтиметься далі. Проте, розкопки Переп'ятихи є скоріше щасливим винятком, зумовленим, з одного боку, хорошою інтуїцією археолога, а з іншого – щедрим фінансуванням з боку держави діяльності археографічної комісії. Переважна ж більшість “досліджень” у 40-х роках XIX ст. проводилися поміщиками та становими приставами з метою скарбошукання, а тому призводили до знищення пам'яток.

Першою відповіддю на гостру необхідність розробки спеціальної методики проведення археологічних розвідок і розкопок стала видана Імператорським російським археологічним товариством у 1851 р. “Записка для обозрения русских древностей” І. Сахарова. Однак, вона не змогла (та й не мала на меті) суттєво вирішити проблему, оскільки була спрямована на виявлення нових та збір відомостей про вже відомі археологічні та історичні пам'ятки. “Записка” містила дуже скромні рекомендації щодо розкопок курганів. Зокрема, у ній зазначалось, що “краще прорізати їх наскрізь канавою, у три або чотири аршини шириною, хрест-навхрест. Вийняту землю потрібно виносити на спеціальне місце і для знаходження дрібних речей просіювати крізь сито” [12, 5]. Такий спосіб дослідження курганів залишався найбільш поширеним до останньої третини XIX ст. Він значно спрощував процес розкопок і вимагав менше витрат (оскільки не потрібно було знімати всю землю насипу), але й частіше призводив до помилок та мимовільного знищення пам'яток, надто, якщо поховань було кілька або ж курган з тієї чи іншої причини, втратив правильні форми, через що центр (відповідно, і місцезнаходження поховання) змістився.

“Записка” складена у формі запитань, відповіді на які мали спрямувати непідготовленого дослідника на правильний опис пам’ятки. Оскільки археологія на той час ще не була окремою наукою, то збір відомостей про археологічні пам’ятки відбувся у комплексі з етнографічними, історичними джерелами.

Наступна спроба внести ясність у дослідження пам’яток старовини належить П. Савельєву, члену Імператорського російського археологічного товариства. Як і І. Сахаров, автор особливу увагу звертає на опис місцевості, розташування курганів та городищ, знахідок та стратиграфії землі під час розкопок. Важливою особливістю публікації є тверезе розуміння відповідальності археолога за якість досліджень, які можуть проводитися лише з однією метою – “археологічною”. П. Савельєв зазначає, що без відповідної підготовки розкопки будуть “грубим землекопанням, не лише марним, але і шкідливим, тому що розкопавши курган, ви тим самим безповоротно знищуєте, варварськи руйнуєте пам’ятку давнини” [13, 11]. З цього видно, що у середині XIX ст. у науковому середовищі вже існувало чітке розуміння того, що дослідження археологічних пам’яток – це, насамперед, їх знищення, а тому вимагає серйозного та відповідального підходу.

Археолог наголошує на обов’язковості зарисовування знайдених речей, щоб вони не виявились повністю втраченими у випадку їх розсіпання через погану збереженість. З метою якнайповнішого збереження кожної знахідки, П. Савельєв закликає використовувати замість лопати ніж при розчищенні поховань на рівні материка [13, 12–13]. Дослідник рекомендує “не викидати нічого, крім насипної землі, яку просівати через мілке сито” [13, 15]. Водночас, П. Савельєв не зазначає, якими способами можна здійснювати розкопки курганів та в чому їх переваги, основну ж увагу зосереджує на необхідності детального опису облаштування могил.

Навіть побіжний аналіз обох документів примушує визнати, що вони були більш ніж недостатніми, і не могли скільки-небудь заповнити потребу серйозних методичних вказівок. Якщо ж ще врахувати рівень доступності у XIX ст. друкованих видань, то вплив на становлення археологічної науки у Київській губернії обох інструкцій потрібно визнати дуже скромним. Потрібно сказати, що у цей час особливо гостро постала необхідність вирішити питання методики через якісно нові зміни в історії розвитку археології, які виникли внаслідок накопичення значної кількості археологічних матеріалів, а також потужній спрямовуючій силі Всеросійських археологічних з’їздів. В останній третині XIX ст. археологія виділилась у самостійну галузь історичної науки.

Вирішення проблеми відсутності посібника з методики польових археологічних досліджень було покладено на III Археологічний з’їзд (1874 р., Київ), для цього спеціально створили комісію у складі В. Антоновича, Д. Самоквасова та Л. Івановського. Як зазначають В. Генінг і В. Левченко, саме цей археологічний з’їзд завершив процес виокремлення археології як науки [9, 25].

Розроблена і затверджена з’їздом інструкція, як і дві попередні, призначалась для “опису городищ, курганів і печер і для здійснення розкопок курганів”. Одразу потрібно сказати, що на III Археологічному з’їзді особливо широко були представлені місцеві наукові сили, тому вироблений комісією методичний регламент мав безпосередній вплив на археологічні дослідження у регіоні. Зважаючи на це, інструкція В. Антоновича, Д. Самоквасова та Л. Івановського становить особливий інтерес при розгляді методики археологічних досліджень у Київській губернії.

Однією з перших вимог, зазначених у документі, було ведення щоденника, в якому містився б “опис розритих курганів, їх виміри, хід робіт, облаштування гробниць, положення кістяків, перелік речей, знайдених на кістяках та біля них, і плани розритих курганів, вказуючи глибину, на якій були розміщені знайдені предмети” [14, 5]. Як бачимо, значна частина з того, що інструкцією визначено обов’язковим при написанні щоденника польових робіт, не було новим та зазначалось ще у напрацюваннях І. Сахарова та П. Савельєва. Якісно іншим стало розуміння авторами важливості польової документації, які застерігають, що “кожен курган, при розкопках якого не був складений щоденник, вважається втраченим для науки” [14, 5]. У інструкції 1874 р. вперше піднімаються питання, що стосувались зберігання знахідок. Археологи ставлять вимогу на всіх виявлених речах зазначати номер

кургану, в якому вони знайдені і зберігати старожитності з різних курганів окремо одні від одних [14, 7]. Така позиція у методичних вказівках була абсолютно не випадковою, оскільки дуже часто знахідки з однієї пам'ятки потрапляли у різні музеї або ж приватні колекції без супроводу польової документації та відповідного шифрування, що, у свою чергу, позбавляло їх наукової вартості.

Розглядаючи способи розкопок, В. Антонович, Д. Самоквасов та Л. Івановський, на відміну від своїх попередників, звертають увагу на необхідність пошарового зняття земляного насипу при дослідженні курганів із трупоспаленням, поодиноких пам'яток та двох-трьох перших курганів з групи, щоб з'ясувати спосіб облаштування могил. Решту курганів “дослідник може розкопувати колодязем”, ширина якого повинна дорівнювати площі, що утворилась після зняття третини висоти насипу [14, 6–7].

Розкопки колодязем, з сучасної точки зору, важко назвати оптимальним способом вивчення поховальних пам'яток, але у XIX – на початку XX ст. він був досить прогресивним. З одного боку, вимагав менше затрат, ніж пошарове дослідження, з іншого, як зазначає С. Щавелєв, дозволяв зберегти ландшафт, який склався історично [8, 11].

Інструкція 1874 р. не змогла заповнити потребу у методиці археологічних розкопок. На порядку денному виникла потреба розробки способів дослідження інших видів пам'яток, а не лише курганів. Водночас, документ став відправною точкою для подальших розробок та напрацювань. Ймовірно, саме інструкція, затверджена на III Археологічному з'їзді, спонукала О. Спіцина, на створення власного варіанту методичних рекомендацій. Результатом напрацювань археолога стала досить об'ємна порівняно з попередніми посібниками праця (містить 70 сторінок) “Проведення археологічних розкопок” [15]. Очевидно, О. Спіцин мав на меті написання вичерпного довідника з методичних питань, який би цілком став придатним для використання насамперед археологами-початківцями. Це стає зрозумілим зважаючи на підвищену увагу до таких технічних моментів розкопок, як інструментарій, наявність обширних рекомендацій щодо того, як знаходити кургани та відрізняти їх від природних пагорбів, які складнощі постають перед недосвідченими шукачами старожитностей при виявленні розораних курганів. О. Спіцин із особливою ретельністю пояснює, як правильно упаковувати знахідки, вказувати їх місцезнаходження [15, 53].

У роботі археолога крім опису особливостей пошуку та розкопок курганів вказуються методичні принципи польових досліджень і інших пам'яток: могильників, городищ, поселень, дольменів, печер та ін. Це стало відображенням того, що відбувся значний крок як у розвитку археології, так і розробці методичного регламенту, проте рекомендації археолога були далеко не повними. Через це праця О. Спіцина одразу ж після своєї появи наштотувалась на досить гостру критику М. Сперанського, який у рецензії на книгу писав, що головна перевага такої праці полягає у “систематичності, стислості і ясності викладу”. Вказівки ж автора називає “загальними, неконкретними, іноді занадто конкретними”. Водночас рецензент визнає, що “напевно можна вважати можливим зібрати в одній книзі і в роботі однієї людини усі майже нескінченні випадки і види археологічних розкопок” [16, 348]. З останнім твердженням М. Сперанського важко не погодитись, оскільки характер зацікавлень археологів, що зберігався до останньої третини XIX ст. і був влучно охарактеризований І. Лінніченком як “курганоманія” [3], поставив на заваді О. Спіцину банальну відсутність потрібного досвіду. Дослідження інших видів археологічних пам'яток лише розпочинало свою історію.

М. Сперанський зробив і ряд слушних зауважень, вказавши на недоліки праці О. Спіцина, такі як: відсутність пояснення, як правильно вести щоденник польових досліджень, низьку ілюстрованість окремих способів розкопок [16, 348]. Згодом О. Спіцин робив спроби вдосконалити свою роботу, однак остаточно подолати слабкі місця йому так і не вдалось. Незважаючи на це, праця археолога посіла гідне місце у процесі розробки методичного регламенту.

Вінцем зусиль археологів XIX – початку XX ст. стала робота В. Городцова “Руководство для археологических раскопок” [17]. Важко сказати наскільки вона вплинула на процес вивчення археологічних пам'яток у Київській губернії, адже вихід праці припадає на початок

Першої світової війни, під час якої дослідження у регіоні практично припиняються. Сам же В. Городцов не долучився до наукових розшуків у Київській губернії. Згадати ж про цю роботу вимагає той факт, що у ній, як відзначає С. Щавелев, “сконцентрований той методичний багаж, технологічний інструментарій, який дореволюційна археологія передала у спадок радянській” [8, 11].

Розглядаючи проблему методики археологічних досліджень у Київській губернії у XIX – на початку XX ст., потрібно відзначити, що найчастіше саме особисті мотиви відігравали основну роль у визначенні якості здійсненої роботи. Особливо яскраво це простежується, починаючи з останньої третини XIX століття. Д. Самоквасов, характеризуючи особливості практики і опису курганів, станом на 1908 р., писав, що інструкція 1874 р., яку він називає “законом науки”, у подальший після її появи час “не визнавали для себе обов’язковою більшість осіб, що проводили розкопки”. Замість наукових щоденників польових досліджень ці шукачі старожитностей надавали повідомлення у періодиці з абсолютно ненауковими висновками [4, 13]. Показовим прикладом у цьому можуть бути розкопки В. Гезе у 1901 р. городища Очаків. Цікаві свідчення про розкопки вдалося зафіксувати експедиції під керівництвом Д. Березовця у 1956 р., яка проводила дослідження у Пороссі. Один з жителів с. Сахнівка – Тарасенко Іван Григорович – виявився учасником розкопок В. Гезе. За його розповіддю, городище археологом було вивчене лише частково – приблизно четверта частина пам’ятки залишилась нерозкопаною. Крім того, І. Тарасенко стверджував, що В. Гезе не звертав особливої уваги на кераміку, яка траплялася на городищі, найбільше його цікавили поховання [18, 11], з чого недвозначно видно бажання прославитися за рахунок сенсаційних знахідок.

У ще більш варварський спосіб В. Гезе здійснив розкопки на іншому городищі – Дівич-Гора (зараз с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну, Черкаської обл.). Прорізавши кількома траншеями пам’ятку, археолог-скарбошукач весь культурний шар скинув з гори до низу, а з 30 виявлених жител залишив опис лише тих, які викликали у нього інтерес, що не дає сучасним дослідникам можливості скласти чітке уявлення про виявлені споруди [19, 134]. Характерно, що поштовхом до вибору городища саме на Дівич-Горі, для В. Гезе послужило повідомлення про знайдений на пам’ятці багатий скарб давньоруського часу.

Не відрізнялись серйозністю підходу до вивчення археологічних пам’яток і розкопки Т. Кибальчича, які він 1875–1876 рр. проводив у Київській губернії, зокрема у Пороссі. Матеріали його досліджень і звіти не збереглися, тому про результати роботи археолога можна дізнатися лише з переліку знайдених речей, що поданий у “Покажчику до археологічних знахідок за 1875–1876 рр.” [20] та з відгуків сучасників, які вирізняються нищівною критикою рівня діяльності Т. Кибальчича у сфері археології. Так, І. Лінниченко у своїй праці “Сучасна курганоманія”, де, очевидно, не без особистої неприязні, висміює дилетантизм Д. Яворницького, не минув увагою і Т. Кибальчича. Останнього автор звинуватив у тому, що його польові щоденники за обсягом займають лише дві сторінки, а серед археологічних надбань “випадкові” переважають над “нормальними”. Зважаючи на те, що Т. Кибальчич був почесним членом Археологічного інституту (отже мав певну підготовку і був обізнаний з досвідом колег-археологів), І. Лінниченко особливо гостро коментує наявність у звітах археолога таких формулювань: “руки і ноги (скелета) у звичайному положенні, речі в умовах загальних, з невеликими відступами” [3, 19]. Можна виправдати такі казуси відсутністю на той час усталеної термінології та чітких рекомендацій щодо ведення записів у щоденниках розкопок, але надто вже очевидною є формальність підходу до польової документації.

Серед археологів, польові роботи яких вирізнялись високим рівнем методики, потрібно назвати В. Доманицького, який у 1899–1900 рр. проводив розкопки трипільського поселення у с. Колодисте Уманського повіту. Після зняття верхнього шару ґрунту (дерну), площа розкопу ним розбивалась на квадратні сажні, кожен з яких досліджувався окремо [21, 70]. О. Спіцин, зазначав: “ним був зібраний великий речовий матеріал, оскільки дослідник вважав за необхідне зберегти по можливості все, що було відкрито”, а звіт археолога називає “дуже докладним” [22, 87]. Сучасні дослідники теж відзначають, що особливістю наукових пошуків В. Доманицького, була ретельна фіксація у польовій документації [23].

Важко однозначно охарактеризувати рівень методики археологічних досліджень В. Хвойки, ім'я якого важко оминати, розглядаючи історію розвитку археології. З одного боку, йому вдалось під час розкопок Кирилівської стоянки виробити методику розкопок, яка дозволяла вивчення пам'ятки саме як поселення, а не місцезнаходження старожитностей [24, 42]. Питанням методики була присвячена і доповідь археолога на Чернігівському археологічному з'їзді. З іншого ж, археолог не відзначився ретельністю у описі проведених робіт на території пізньосередньовічного Чигирин. Так, у 1899 та 1903 роках він виявив на Замковій Горі залишки фортеці, зокрема кам'яну споруду, що складалася з двох паралельних стін і йшла вглиб гори, датувавши залишки будівлі XV–XVI ст., але відсутність точних прив'язок та креслень не дають можливості сучасним дослідникам встановити, де саме проводив розкопки В. Хвойка [25, 37]. Археолог також провів шурфування біля підніжжя Замкової Гори, виявивши залишки ще однієї споруди. Однак, визначити місцезнаходження пам'ятки, як і у попередньому випадку, неможливо [26, 119]. М. Каргер, визнаючи великий науковий інтерес відкритих В. Хвойкою пам'яток, водночас зауважує, що його розкопки 1907–1908 рр. “стосовно методики були далеко не на висоті”. При цьому він порівнює їх із дослідженнями Археологічної комісії, які водночас здійснювалися у Києві під керівництвом Д. Мілеєва і були, за його визначенням, “зразковими” [27, 5].

Зразковими можна назвати і систематичні дослідження, які проводив у Київській губернії голова Імператорської археологічної комісії – О. Бобринський. Великою його заслугою була систематична (що на той час було досить рідкісним явищем) публікація звітів розкопок, які до того ж відзначалися особливо ретельною фіксацією знахідок та особливостей облаштування курганних поховань. Результати своєї роботи він описав у таких працях, як: “О курганах близ местечка Смела Киевской губернии” (1886), “Курганы и случайные находки близ местечка Смела” (1887–1901), а також у цілому ряді публікацій періодичних видань: “Отчет Археологической комиссии”, “Известия Императорской Археологической Комиссии”, “Археологическая летопись Южной России”. Зусиллями О. Бобринського близько 500 курганів стали надбанням археологічної науки. Радянська історіографія ігнорувала ім'я археолога аж до 1989 р. – саме цього року вийшла колективна праця “Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья”, у якій широко використані напрацювання О. Бобринського, а також дана висока оцінка рівню його досліджень. Автори зазначають, що в обробці отриманих результатів він значно випередив свій час [28, 6]. Зі звітів археолога видно, що кургани він розкопував “колодязем” шириною 8–9 м, (такий спосіб, як зазначалось вище, у XIX ст. був загальноновизнаним та досить прогресивним), значну увагу приділяв картографуванню пам'яток, зарисовуванню важливих знахідок [29].

На якості ведення польових археологічних досліджень позначилась відсутність навчального закладу у Київській губернії, який би готував науковців-археологів. Ідея його створення виникла у 1899 р. на з'їзді архівістів, скликаному Московським археологічним товариством, на якому було визнано гостру необхідність у створенні археологічного інституту на зразок вже існуючих у Санкт-Петербурзі та Москві. Однак зусилля ініціативної групи у складі К. Антонович, Н. Василенко, В. Данилевича, М. Довнара-Запольського, В. Іконникова, Г. Павлуцького та ін. були зведені нанівець спочатку позицією влади, яка 5 років зволікала з дозволом під приводом наявності недоліків у виробленому статуті [30], а згодом – нестабільною ситуацією у державі та світі, що стали наслідком початку Першої світової війни.

Як зазначають російські дослідники А. Жук і А. Артюх, серйозну проблему становила для археологів XIX ст. невідповідність між уявленнями про належний рівень методики розкопок і наявними ресурсами (фінансовими та людськими) [31, 253]. Це ще раз переконує в тому, що не потрібно однозначно негативно оцінювати невдалі, з сучасної точки зору, дослідницькі спроби тогочасних археологів.

Висновки

Отже, рівень методики археологічних досліджень у XIX – на початку XX ст. був зумовлений станом самої археології як науки і тими завданнями, які вона перед собою

ставила на конкретному етапі свого розвитку, а також особистими мотивами окремих археологів, технічними, освітніми, суспільними умовами того часу. Дослідники XIX – початку XX ст. зробили великий внесок у розробку та удосконалення методичного регламенту, тим самим заклали міцні підвалини для подальшого стрімкого зростання археологічної науки, що і мало місце у подальший час аж до сьогодні. У межах однієї статті важко охопити всі аспекти становлення методики археологічних досліджень навіть на прикладі лише однієї губернії, тому тема має чимало перспектив для подальшого дослідження, оскільки дає можливість повноцінніше показати особливості історії розвитку археологічної науки, більш об'єктивно оцінити спадщину кожного археолога.

Список використаної літератури

1. Отрошенко В.В. Деякі тенденції політархеології в сучасній Росії / В. Отрошенко // Магістеріум. – Вип. 36: Археологічні студії. – К., 2006. – С. 6–9.
2. Формозов А.А. Некоторые итоги и задачи исследования в области истории археологии / А. Формозов // Советская археология. – 1975. – № 4. – С. 5–13.
3. Линниченко И.А. Курганоманія / И. Линниченко (Изъ № 33–34 "Газеты А. Гатцука" 1889 г.). – Москва: Тип-я А. Гатцука, Никитській бульв., собственный домъ, 1889. – 23 с.
4. Самоквасов Д.Я. Раскопки древних могилъ и описание, хранение и издание могильныхъ древностей / Д. Самоквасов. – Москва: Синодальная Типография, 1908. – 24 с.
5. Формозов А.А. Статьи разных лет / А. Формозов. – Курск: ГОУ ВПО КГМУ Росздрава, 2008. – 132 с.
6. Щавелев С.П. Вопросы теории и методики в археологических трудах Д.Я. Самоквасова / С. Щавелев // Очерки истории русской и советской археологии. – Москва, 1991. – С. 25–50.
7. Щавелев С.П. Историк русской земли. Жизнь и труды Д.Я. Самоквасова / С. Щавелев. – Курск: Изд-во Курского гос. медицинского ун-та, 1998. – 286 с.
8. Щавелев С.П. Становление археологической методологии и методики в России (Вклад А.С. Уварова и Д.Я. Самоквасова) / С. Щавелев // Теория и методика исследований археологических памятников Лесостепной зоны: тезисы докладов научной конференции. – Липецк, 1992. – С. 9–12.
9. Генинг В.Ф. Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII – 70-е годы XIX в.) / В. Генинг, В. Левченко [АН Украины, Ин-т археологи – Научно-производственный кооператив "Археолог". Отв. ред. В. И. Бидзиля]. – К., 1992. – 64 с.
10. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, такъ же показаніе достопамятностей и древностей онаго / М. Берлинский. – Санкт-Петербург: Въ Типографіи народнаго просвещения, 1820. – 204 с.
11. Скорий С.А. Курган Переп'ятиха (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя) / [АН УРСР. Ін-т археології; Відп. Ред. Є. В. Черненко] / С. Скорий. – К.: Наук. думка, 1990. – 124 с.
12. Сахаров И.П. Записка для обозрения русских древностей [Императорскаго археологическаго общества] / И. Сахаров – Санкт-Петербург: Тип-я Якова Трея. – 1851. – 80 с.
13. Гаршинъ Е. Курганы, ихъ раскопки, изследование и нахождение кладовъ. Подборъ необходимыхъ сведений / Е. Гаршинъ. – Санкт-Петербург: Тип-я И.Н. Корохода, 1888. – 30 с.
14. Інструкція для описанія городищъ, кургановъ и пещеръ и для производства раскопокъ кургановъ (Составлена комиссією, назначенною 3-мъ Археологическимъ съездомъ въ Києве и утверждена въ общемъ засіданні съезда 21 августа 1874 г.) / За ред. Д.Я. Самоквасова. – К.: Тип-я Императорскаго Университета Св. Владимира, Б.р. – 7 с.
15. Спицын А.А. Производство археологическихъ раскопокъ / А. Спицын. – Санкт-Петербург: Тип-я Главнаго Управления Уделовъ, 1895. – 71 с.
16. Сперанский М.М. Спицын А.А. Производство археологическихъ раскопокъ. Спб. 1895, 70 стр. Съ 74 рис. въ тексте / М. Сперанский // Археологическая известия и заметки издаваемые Императорскимъ Московскимъ археологическимъ обществомъ [Подъ редакціею действительнаго члена А.В. Орешникова]. – № 9–10. – Москва, 1895. – С. 148–349.
17. Городцовъ В.А. Руководство для археологическихъ раскопокъ [Издание Императорскаго Московскаго Археологическаго Института Имени Императора Николая II] / В. А. Городцовъ. – Москва, 1914. – 64 с.
18. Березовець Д.Т. Отчет о разведке по р. Роси в 1956 году / Д. Березовець // НА ІА НАНУ, ф. 1956/126. – 21 с.
19. Іванченко Л.І. Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі / Л. Іванченко // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 134–141.
20. Древности Т.В. Кибальчича (указатель къ архологическимъ находкамъ 1875–1876 г.). – К., 1876. – 15 с.
21. Раскопки на месте неолитическаго поселенія съ керамикой до-микенскаго типа у с. Колодистаго, Звенигородскаго уезда Киевской губерніи, В.Н. Доманицкаго // АЛЮР. – 1901. – Т. 3. – С. 69–72.
22. Спицын А.А. Раскопки глиняныхъ площадок у с. Колодистого Киевской губерніи / А. Спицын // Известия археологической комиссии. – Вып. 12. – Санкт-Петербург: Тип-я Главнаго Управления Уделовъ, 1904. – С. 88–118.
23. Енциклопедія трипільської культури. – В 2-х томах. – Т. 1. – Кн. 1 / За ред. М.Ю. Відейко (гол. ред.), Н. Б. Бурдо. – К., 2004. – 704 с.
24. Монгайт А.Л. Археология в СССР / А. Монгайт. – Москва, 1955. – 436 с.

25. Кузьмич Н.С. Археологічні дослідження Чигиринщини в XIX–50-х роках XX ст. / Н. Кузьмич // Історичний феномен Чигиринського краю: Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” (3–4 жовтня 2001 р.) – К., 2003. – С. 36–41.
26. Горішний П.А. Археологічні дослідження в Чигирині / П. Горішний // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – С. 119–122.
27. Каргер М.К. Древний Киев / М. Каргер. – Т. 1. – Москва; Ленинград, 1958. – 580 с.
28. Ковпаненко Г.Т. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г. Ковпаненко, С. Бессонова, С. Скорый; отв. ред. Б.Н. Мозолевский. – К.: Наук. думка, 1989.
29. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – В 3-х томах. – Т. 2 / А. Бобринский. – Санкт-Петербург, 1894. – 174 с.
30. Державний архів м. Києва. – Ф. 16, оп. 354, спр. 33. – 16 арк.
31. Артюх А.Е. К вопросу о методике археологических исследований во второй половине XIX в. (на примере деятельности В. В. Радлова) / А. Артюх // Актуальные вопросы Сибири. Пятое научные чтения памяти профессора А.П. Бородавкина: Сб. научных трудов / Под ред. В.А. Скубневского, Ю.М. Гончарова. – Барнаул: Изд-во “Аз Бука”, 2005. – С. 251–253.

Надійшла до редакції 06.12.2011

Затверджена до друку 20.01.2012

Аннотация. *Марьян Л.В. Методика полевых археологических исследований в XIX – начале XX в. (на примере Киевской губернии).* В статье рассмотрены особенности и процесс усовершенствования методики археологических исследований в XIX – начале XX в. на основании анализа инструкций и рекомендаций, существующих в то время, а также на примере раскопок конкретных археологов, которые занимались изучением археологических памятников в Киевской губернии. Сделаны выводы о роли наработок дореволюционных исследователей в дальнейшем развитии археологии.

Ключевые слова: *история археологии, методика археологических исследований, Киевская губерния, археологические памятники, курган, поселение, городище*

Summary. *Maryan L.V. The method of the archeological research in the 19th-beginning 20th century (on Kyivska Guberniya example).* In this article are rendered features and a process of the development of the methods of the archeological research in the 19th-beginning 20th century, based as on analysis of the instructions and recommendations existed that time as on the example of specific archeologist's excavations that investigated archeological monuments in Kyivska Guberniya. It was made a conclusion about a role of the investigator's achievement in the further development of archeology.

Key words: *history of archeology, archeological research method, Kyivska Guberniya, archeological monuments, mound, settlement, site of ancient settlement*

УДК 477“1920”:338.3.002.2

О.В. Чеберяко

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УСРР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х рр.: ПРІОРИТЕТИ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ

Висвітлено фінансування державної промисловості союзного та республіканського підпорядкування за рахунок державного бюджету і банківського кредитування у другій половині 1920-х років. Показано, що фінансування республіканської промисловості не відповідало її ролі й місцю у загальносоюзному промисловому виробництві.

Ключові слова: *промисловість, джерела фінансування, доходи, бюджет, податки, Українська СРР*

Постановка проблеми

Якщо перша половина 1920-х рр. вирізнялася проголошенням, формуванням і поступовим застосуванням тактики і стратегії нової економічної політики (непу), спрямованої на зміцнення політично-економічних підвалин радянської влади, то на другу припали складні організаційно-господарські проблеми. Неп, враховуючи наявність карально-репресивних і ліберальних методів регулювання господарських відносин, досяг свого тактичного завдання на середину 1920-х рр., відносно стабілізувавши фінансово-економічну систему і унеможлививши подальше загострення соціальної напруги, тому саме тоді постало питання про його стратегічний задум.